

شخصیت حقوقی و مسئولیت هویت‌های اعتباری در فضای مجازی در حقوق ایران و فقه امامیه

محمد تقی پور

دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته معارف اسلامی و حقوق دانشگاه امام صادق علیه السلام
mtmohammad۲۰۱۵@yahoo.com

چکیده

امروزه فضای مجازی و روابط اجتماعی در آن جایگاه بسیار ویژه‌ای در زندگی انسان پیدا کرده‌اند که می‌توان ارتباط و فعالیت در فضای مجازی را یکی از نیازهای اساسی زندگی اجتماعی قلمداد کرد. بنابر این ضرورت اشخاص حقیقی یا حقوقی بر اساس هویت‌های خاصی در فضای مجازی حضور پیدا کرده و به فعالیت می‌پردازند. این هویت‌ها واقعی و یا اعتباری هستند. هویت‌های اعتباری در فضای مجازی هویت‌هایی هستند که با اهداف مشخصی ایجاد شده‌اند و از حیث هویتی هیچ ارتباط منطقی‌ای با هویت واقعی شخص تشکیل دهنده‌ی آن‌ها ندارند. در خصوص هویت‌های اعتباری در فضای مجازی هیچ رویکرد و تبیین فقهی و حقوقی ارائه نشده است. لذا از آن جهت که بحث شخصیت، به عنوان بستر تعلق حق و تکلیف در عالم حقوق، و به تبع آن مسئولیت، اعم از کیفری و مدنی، از مباحث بنیادین و ابتدایی حقوق هستند و با توجه به جدید و نو بودن مباحث حقوق فضای مجازی و عدم وجود یک نظام حقوقی منظم در خصوص آن، تعیین وضعیت حقوقی نظام حقوق ایران در خصوص شخصیت هویت‌های اعتباری، با ابتدائی بر فقه امامیه، و چگونگی مسئولیت این هویت‌ها برای آغاز پی‌ریزی نظام حقوق فضای مجازی ایران ضروری است. در این خصوص فقه و حقوق ایران، اعم از نصوص فقهی و قانونی و دکترین‌ها، موضع صریحی نداشته‌اند و صرفاً یکسری از عمومات فقهی و حقوقی بر این مبحث حاکم است. لذا باید موضع فقه و حقوق ایران در خصوص شخصیت و مسئولیت هویت اعتباری به عنوان یکی از رایج‌ترین هویت‌های موجود در فضای مجازی تعیین گردد. به نظر می‌رسد که هویت‌های اعتباری در فضای مجازی دارای شخصیت حقوقی هستند و مسئولیت مدنی و کیفری آن‌ها نیز بر اساس شخصیت حقوقی ایشان قابل فرض و بررسی است. روش این پژوهش کتابخانه‌ای است.

کلمات کلیدی: شخصیت حقوقی، مسئولیت، فضای مجازی، هویت اعتباری در فضای مجازی، اعتبار، فقه و حقوق

مقدمه

امروزه فضای مجازی توانسته جوانب مختلف زندگی بشری را در خود جای بدهد به نحوی که دسترسی به آن با دسترسی به امکانات حیات اجتماعی و ارتباطات اجتماعی ملازمه پیدا کرده است و زندگی بدون اینترنت دشوار به نظر می‌رسد. لذا

حضور حقوق و ساز و کارهای حقوقی، به عنوان تنظیم کننده روابط اجتماعی، در فضای مجازی بسیار ضروری است. فضای مجازی امکان ایجاد هویت‌های جدیدی را فراهم کرده است که با هویت‌های واقعی افراد متفاوت هستند. این هویت‌ها به صورت آزادانه توسط افراد ایجاد می‌شوند و موضوع حقوق و تکالیف در فضای مجازی قرار می‌گیرند. با توجه به این نکته باید گفت که اولین قدم برای ایجاد یک نظام حقوقی جامع که حاکم برای فضای مجازی باشد تعیین وضعیت حقوقی این هویت‌ها و مسئولیت ایشان است.

هویت در فضای مجازی به دو دسته هویت واقعی مجازی و هویت اعتباری مجازی تقسیم می‌شود. وقتی که کاربران هویت مجازی خود را کاملا منطبق بر هویت واقعی خود در عالم واقع شکل بدهند هویت مجازی واقعی ایجاد کرده‌اند که از حیث شخصیت حقیقی یا حقوقی بودن و مسئولیت تابع همان هویت واقعی تشکیل دهنده‌ی آن‌ها هستند. هویت مجازی اعتباری نیز توسط کاربرانی ایجاد می‌شود که هویت واقعی خود را پنهان کرده و یک هویت جدید را در فضای مجازی اعتبار می‌کنند که هیچ ارتباط منطقی‌ای با هویت ایشان در عالم واقع ندارد. در توضیح باید گفت که ممکن است یک شخص حقوقی در عالم واقع اقدام به ایجاد یک هویت شخص حقیقی در فضای مجازی کند و یا برعکس (خانیکی، هادی، بابائی، محمود، ۱۳۹۰، ۸۰ و ۸۱) وضعیت حقوقی شخصیت و مسئولیت هویت مجازی اعتباری، که یک عنوان جدید است، نامشخص است چرا که اولاً عموماً وضعیت شخصیت ایجادکننده‌ی آن هویت در عالم واقع مشخص نیست ثانیاً اگر هویت ایجادکننده‌ی آن در عالم واقع قابل تشخیص باشد تولید یک هویت جدید مجازی توسط او اماره‌ی بر این است که اراده کرده است فارغ از هویت خود در عالم واقع وارد فضای مجازی شده و به فعالیت بپردازد لذا این اراده وضعیت حقوقی جداگانه‌ای را نیاز دارد که باید آن را بررسی کرد. لذا تعیین وضعیت حقوقی هویت‌های مجازی اعتباری یک امر مبهم در نظام حقوقی و فقهی ایران است که باید از ابهام خارج شده و وضعیت آن به تفصیل تعیین و بحث شود.

در خصوص این مسئله نظام حقوقی ایران و فقه امامیه موضع صریح و روشنی اتخاذ نکرده است و به علت مستحدثه بودن آن دکترین‌های حقوقی و فقها در خصوص شخصیت و مسئولیت هویت‌های مجازی اعتباری بحثی نکرده و موضعی اتخاذ نکرده‌اند که جای خالی این بحث در حقوق ایران و فقه امامیه به شدت احساس می‌شود. از نوشتن بدیهیات و مطالب تکراری که برای متخصصان فضای مجازی کاملاً شناخته شده است خودداری گردد، مگر آنکه حاوی نکته یا آمار و اطلاعات دقیق و جدی باشد.

روش تحقیق

روش تحقیق پژوهش حاضر روش کتابخانه‌ای است.

یافته‌ها

پژوهش حاضر با اکتفا بر نظرات فقهی و حقوقی شخصیت حقوقی را برای هویت‌های مجازی اعتباری ثبوتاً معتبر می‌داند و از همان حیث ثبوتی مسئولیت مدنی و کیفری را نیز، مطابق شخصیت حقوقی آن، محقق می‌داند. اما از نظر اثباتی نظام حقوقی ایران برای هویت‌های مجازی اعتباری شخصیت حقوقی قائل نبوده و مسئولیت ایشان را مسئولیت اشخاص حقیقی تشکیل دهنده یا مدیر در آن می‌داند.

بحث و نتیجه‌گیری

۱. فصل اول: شخصیت حقوقی هویت‌های مجازی اعتباری

۱/۱. شخصیت حقوقی هویت‌های مجازی اعتباری در فقه امامیه

شخصیت حقوقی به عنوان یک عنوان جدید و مستحدثه در فقه امامیه شناخته می‌شود که فقهای متأخر امامیه و عامه از آن ذیل مباحثی مانند زکات، خمس، وقف و ... بحث کرده‌اند. از آن جایی که تنها اشخاص هستند که قابلیت دارا شدن ذمه و مالکیت را دارند لذا ثبوت و اثبات ذمه و مالکیت برای عنوان‌های عرفی‌ای مثل شبکه‌های مجازی، شرکت تجاری، موسسات فرهنگی و هنری و ... با ثبوت و اثبات شخصیت حقوقی برای این عناوین ملازمه داشته و فقها برای اثبات اصل شخصیت حقوقی در اسلام اقدام به اثبات ذمه و مالکیت برای این عناوین اجتماعی و عرفی کرده‌اند. با توجه به این نکته باید امکان تعلق ذمه و مالکیت به شبکه‌های مجازی بررسی شود تا امکان یا عدم امکان دارا شدن شخصیت حقوقی برای این صفحات سنجیده شود.

۱/۱/۱. شخصیت حقوقی در فقه امامیه

ذمه و مالکیت دو امر اعتباری هستند که توسط ذهن بشر اعتبار شده و در عرف عقلاء وارد شده‌اند. این دو امر اعتباری خارج از ذهن انسان مصداق خارجی دارند اما مطابق حقیقی خارجی ندارند. این امور اعتباری از آن جایی که اعتباری‌اند این قابلیت را دارند که به امور حقیقی، مثل شخص حقیقی انسان، یا امور اعتباری و یا امور معدوم تعلق بگیرند. (طباطبایی، سید محمد حسین / ۱۳۹۴، اصول فلسفه و روش رئالیسم/ انتشارات صدرا، ص ۲۱۸؛ طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم / ۱۴۰۹ ه ق، عروه الوثقی/ موسسه الاعلمی للمطبوعات، ص ۳۴۴؛ خوئی، سید ابوالقاسم / ۱۴۱۸ ه ق، موسوعه الامام الخوئی / موسسه احیاء آثار الامام الخوئی (ره)، ص ۳۲۳) با توجه به نکات فوق فقهای امامیه از طریق اثبات ذمه و مالکیت برای عناوین اعتباری‌ای مثل زکات، خمس (طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم / ۱۴۰۹ ه ق، عروه الوثقی/ موسسه الاعلمی للمطبوعات، ص ۳۴۴ و ۳۴۵؛ سبزواری، سید عبدالاعلی / ۱۴۱۳ ه ق، مهذب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام/ موسسه المنار، ص ۲۹۷)، وقف (خوئی، سید ابوالقاسم / ۱۴۱۶ ه ق، صراط النجاه (المحشی) / مکتب النشر المنتخب، ص ۲۸۷)، حکومت اسلامی (منصب امامت) (حرعاملی، محمد بن حسن / ۱۴۰۹ ه ق، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه / موسسه آل البيت علیهم السلام، ص ۵۲۳ و ۵۳۴) و ترکه میت (موسوی خمینی، سیدروح الله / بی تا، تحریر الوسیله / موسسه مطبوعات دارالعلم، ص ۳۳۵؛ عاملی (شهید ثانی)، محمد بن مکی / ۱۴۱۷ ه ق، الدروس الشرعیه فی الفقه الامامیه / دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ص ۳۵۲؛ طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم / ۱۴۱۵ ه ق، سوال و جواب / مرکز نشر العلوم الاسلامی، ص ۲۴۳) بیان داشته‌اند که اسلام اصل عنوان شخصیت حقوقی را برای این عناوین معتبر دانسته است و این عناوین را دارای شخصیت حقوقی دانسته است.

۱/۱/۲. امکان یا عدم امکان تسری شخصیت حقوقی به هویت‌های مجازی اعتباری در فقه امامیه:

با توجه به بیان فوق باید گفت که اصل شخصیت حقوقی در اسلام ثبوتاً و اثباتاً در موارد مذکور معتبر است اما محل بحث جایی است که نصوص شرعی قائل به شخصیت حقوقی برای یک عنوان فقهی نباشند. این مسئله دلایل متعددی می‌تواند داشته باشد بدین شرح که ممکن است این عنوان در عصر تشریح حاضر بوده است و عدم ردع معصومین به آن تعلق گرفته باشد و یا اینکه آن عنوان، مثل هویت‌های مجازی که موضوع

بحث هستند، یکی از مسائل مستحدثه بوده و به واسطه‌ی اقتضائات زمانه اعتبار شده است لذا به علت عدم حضور در عصر تشریح پیرامون آن هیچ نص شرعی‌ای صادر نشده است. در این حالت است که باید بحث از امکان یا عدم امکان تسری شخصیت حقوقی به عناوین دیگر از جمله شبکه‌های مجازی بررسی شده و مورد بحث واقع شود.

در مورد امکان یا عدم امکان تسری شخصیت حقوقی به سایر عناوین عرفی و اجتماعی نظرات مختلف و متفاوتی مطرح شده است. برخی با تمسک به اطلاق ادله شرعی خصوصاً آیه قرآن کریم در خصوص (احل الله البيع) (۲۷۵/بقره) استنباط می‌کنند که خداوند متعال به نحو مطلق تمام بیع‌ها را حلال و صحیح دانسته است لذا هر عنوانی را که در عرف قابلیت بیع داشته باشد دارای شخصیت حقوقی می‌دانند. که طبق فرض ایشان اگر هویت‌های مجازی اعتباری قابلیت موضوع قرار گرفتن برای بیع، اجاره و سایر عقود عرفی را داشته باشند دارای شخصیت حقوقی می‌شوند. (فخلعی، محمدتقی، حائری، محمدحسن، قاسمی، محمدعلی/ ۱۳۹۳، تحلیل فقهی شخصیت حقوقی/ آموزه‌های فقه مدنی (دانشگاه علوم اسلامی رضوی)، ص ۱۲) برخی دیگر از فقها برای اثبات تسری شخصیت حقوقی به عناوین دیگر به سیره متشرعه تمسک کرده‌اند و بیان کرده‌اند که بعد از اینکه شرع شخصیت حقوقی را معتبر دانست حتی در بعض موارد آن، تخصیص این اعتبار به موردی دون مورد دیگر خلاف ارتکاز عرفی است و می‌توان حکم شخصیت حقوقی را به موارد دیگر تعمیم داد. طبق نظر ایشان هویت‌های مجازی اعتباری بنابر ارتکاز عرفی می‌توانند دارای شخصیت حقوقی باشند. به این معنا که اگر ارتکاز عرفی به شخصیت حقوقی ایشان تعلق گرفت شخصیت حقوقی ثابت می‌شود و اگر تعلق نگرفت شخصیت حقوقی نیز ثابت نمی‌شود. (جمعی از مولفان/ بی‌تا، مجله فقه اهل البیت علیهم السلام/ موسسه دائره المعارف اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، ص ۸۴؛ آقانظری، حسن/ ۱۳۹۶، بررسی فقهی-حقوقی شخصیت حقوقی/ حقوق اسلامی، ص ۱۲۴) در این میان نظرات دیگری مثل گسترش محدوده شخصیت حقوقی از طریق ولایت فقیه را مطرح کرده‌اند که طبق نظر ایشان برای اعطای شخصیت حقوقی به هویت‌های مجازی اعتباری باید به حکم ثانویه ولی فقیه مراجعه کرد. (حائری، سید کاظم/ ۱۴۲۳ ه ق، فقه العقود/ مجمع اندیشه اسلامی، ص ۱۰۰ و ۱۰۲ و ۱۰۳) برخی دیگر از فقها نیز به معتبر بودن شخصیت حقوقی مبتنی بر شخص حقیقی و عدم اعتبار سایر اشخاص حقوقی حکم کرده‌اند که طبق نظر ایشان نمی‌توان به هویت‌های مجازی اعتباری شخصیت حقوقی اعطا کرد. (صدر، سید محمد/ ۱۴۲۰ ه ق، فقه استدلالی و قواعد فقهی/ دارالاضواء للطباعة و النشر و التوزیع، ص ۴۱۶ و ۴۲۰)

با توجه به نظرات مختلف فقهای امامیه باید گفت که اصالت اراده (اطلاق اوفوا بالعقود) و قاعده تسلیط (الناس مسلطون علی اموالهم) در مسئله شخصیت حقوقی جاری است لذا عرف عقلاء با اراده‌ی معتبر می‌تواند شخصیت حقوقی را به یک عنوان منتسب کند و این اراده اگر خلاف شرع نباشد لازم الوفاء خواهد بود. نکته‌ی حائز اهمیت این است که اگر عقدی از نظر عرف معتبر باشد آن عقد لازم الاتباع است هر چند که آن عقد در شرع مقدس تصریح نشده باشد؛ به عبارت دیگر این قسم از احکام شرع توقیفی نیستند بلکه مناسبات و ارتکازات عرفی در احکام آن‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند که شرع مقدس نیز این ارتکازات عرفی را معتبر دانسته است. در این نگاه شخصیت حقوقی ماهیت عقدی دارد که با عقد و توافق اراده‌ها می‌تواند به هر عنوانی تعلق بگیرد مگر در مواردی که به طور واضح خلاف شرع است. (سبحانی، جعفر/ ۱۳۸۸، درس خارج فقه/ بی‌جا) در مورد اصالت اراده روایاتی نیز وجود دارد بدین شرح که از ابو الحسن امام کاظم (ع) پرسیدم:

اگر انسان به رفیق خود بگوید: من تو را در فروش این کنیزم شریک می‌سازم. اگر سود بردیم، یک نیمه سود خالص از آن تو باشد، و اگر خسارت بردیم، همه خسارت از آن من باشد. این نوع شرکت چه صورت دارد؟ ابو الحسن گفت: اگر مالک کنیز قلباً رضایت بدهد، گرفتن سهم سود، اشکالی ندارد. (حرعاملی، محمد بن حسن/۱۴۰۹ ه ق، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه / موسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ص ۲۶۶) این روایت نفوذ اراده‌ی متعاملین را در ایجاد شخصیت حقوقی تأیید کرده و معتبر معرفی می‌کند. لذا برای انتساب یا عدم انتساب شخصیت حقوقی به هویت‌های مجازی اعتباری باید به عرف و امارات عرفی حکایت کننده از اراده ایجادکننده آن هویت‌ها رجوع کرد و مطابق عرف به هویت‌های مجازی اعتباری‌ای که اراده‌ی متعاملین به تشکیل شخصیت حقوقی در خصوص آن‌ها وجود دارد شخصیت حقوقی اعطا کرد. طبق این نظر، که نظر مختار است، با توجه به اماره‌ی عرفی حاکم در فضای مجازی که شخص تشکیل دهنده‌ی هویت مجازی در عالم واقع قصد ایجاد یک هویت و شخصیت جدید را دارد که فارغ از ماهیت واقعی خودش است می‌توان گفت که از نظر فقه امامیه هویت‌های مجازی اعتباری دارای شخصیت حقوقی هستند.

۱/۲. شخصیت حقوقی شبکه‌های مجازی در حقوق

۱/۲/۱. شخصیت حقوقی در حقوق ایران:

حقوقدانان در تعریف شخصیت حقوقی گفته‌اند که شخصیت حقوقی به معنای صلاحیت دارا شدن حقوق و تکالیف برای عنوان غیرانسانی است که به عنوان مذکور شخص حقوقی گفته می‌شود. (صفر، محمدجواد/ ۱۳۷۳، شخصیت حقوقی / نشر دانا، ص ۸۱؛ ساکت، محمدحسین / ۱۳۷۲، شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی / چاپ گوتمبرگ، ص ۱۷۱) ماده ۵۸۸ قانون تجارت برای شخصیت حقوقی وجود واقعی قائل است به این صورت که بیان می‌کند: (شخص حقوقی می‌تواند دارای کلیه حقوق و تکالیفی شود که قانون برای افراد قائل است مگر حقوق و وظائفی که بالطبع فقط انسان ممکن است دارای آن باشد مانند حقوق و وظایف ابوت - نبوت و امثال ذالک). قوانین ایران مساعد گسترش وجود و فعالیت اشخاص حقوقی است تا حدی که در بعضی موارد ثبت و اجازه دولت را شرط وجود و اعطای شخصیت به آنها نمی‌داند مانند م ۵۸۷ ق.ت در خصوص موسسات و تشکیلات دولتی و مانند وقف و شرکت‌های تجاری طبق م ۵۸۳ ق.ت و م ۱۷ ق.شرکتهای سهامی. نکته دیگر اینکه م ۵۸۸ ق.ت نشان دهنده اصالت اهلیت شخص حقوقی است و اهلیت آن نیاز به تصریح قانونگذار دیگر ندارد ولی این بدین معنی نیست که کاملاً نظریه وجود واقعی در حقوق ایران جاری است بلکه همانطور که گفته شد در خصوص شناسایی شخصیت حقوقی این قانونگذار است که تصمیم می‌گیرد و ناچار به شناسایی آن نیست هر چند این شخصیت عملاً بوجود آمده باشد و اصالت با اهلیت آن است. (صفایی، سیدحسین، قاسم زاده، سید مرتضی / ۱۳۸۱، حقوق مدنی اشخاص و محجورین / سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ص ۱۵۱ و ۱۵۲؛ ساکت، محمدحسین / ۱۳۷۲، شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی / چاپ گوتمبرگ، ص ۱۸۶)

هر شخص حقوقی بر اساس اسبابی تشکیل می‌شود که آن اسباب و عوامل ایجادکننده و پایه‌های اساسی آن شخص حقوقی است. این اسباب سه مورد هستند که عبارت‌اند از قصد تشکیل شخص حقوقی، اراده ایجاد آن و هدف‌دار بودن عنوان مذکور. (صفایی، سیدحسین، قاسم زاده، سید مرتضی / ۱۳۸۱، حقوق مدنی اشخاص و محجورین / سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ص ۱۴۷) برخی از حقوقدانان نیز حمایت قانونی از این عنوان را یکی از عوامل اصلی ایجاد شخصیت حقوقی بیان کرده‌اند (طباطبایی موتمنی،

منوچهر / ۱۳۸۷، حقوق اداری / سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ص ۲۵۲) اما باید گفت که حمایت قانونگذار جنبه‌ی اثباتی، تاییدی و حمایتی دارد و از نظر ثبوتی جایگاهی در ایجاد شخصیت حقوقی ندارد.

۱/۲/۲. شخصیت حقوقی در قوانین حاکم بر فضای مجازی ایران:

در حقوق فضای مجازی ایران چهار قانون و مقررات بنیادین حاکم است که عبارت‌اند از قانون جرائم رایانه‌ای (مصوب ۱۳۸۹)، قانون تجارت الکترونیکی (مصوب ۱۳۸۲)، قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم افزارهای رایانه‌ای (مصوب ۱۳۷۹) و آیین نامه جمع‌آوری و استنادپذیری ادله الکترونیکی (مصوب ۱۳۹۳ توسط ریاست قوه قضائیه). برای بررسی وضعیت شخصیت حقوقی شبکه‌های مجازی، به عنوان بحثی از مباحث حقوق فضای مجازی، باید به این مقررات اصلی و بنیادین در حوزه حقوق فضای مجازی مراجعه کرد. در قانون جرائم رایانه‌ای عموماً از لفظ (هر کس) استفاده شده است که این لفظ ظهور در شخص حقیقی دارد که جرائم رایانه‌ای را به آن نسبت می‌دهد اما ماده ۷۴۷ قانون جرائم رایانه‌ای مسئولیت کیفری جرائم رایانه‌ای را به اشخاص حقوقی نیز تسری داده است بدین شرح که بیان می‌کند: (در موارد زیر، چنانچه جرائم رایانه‌ای به نام شخص حقوقی و در راستای منافع آن ارتکاب یابد، شخص حقوقی دارای مسئولیت کیفری خواهد بود: الف) هرگاه مدیر شخص حقوقی مرتکب جرم رایانه‌ای شود. ب) هرگاه مدیر شخص حقوقی دستور ارتکاب جرم رایانه‌ای را صادر کند و جرم به وقوع بپیوندد. ج) هرگاه یکی از کارمندان شخص حقوقی با اطلاع مدیر یا در اثر عدم نظارت وی مرتکب جرم رایانه‌ای شود. د) هرگاه تمام یا قسمتی از فعالیت شخص حقوقی به ارتکاب جرم رایانه‌ای اختصاص یافته باشد). همچنین این قانون در ماده ۷۵۳ شخص را به نحو مطلق بیان کرده است و گفته: (هر شخصی که مرتکب اعمال زیر شود، به حبس از نود و یک روز تا یک سال یا جزای نقدی از پنج میلیون (۵.۰۰۰.۰۰۰) ریال تا بیست میلیون (۲۰.۰۰۰.۰۰۰) ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد....). در مورد ماده ۷۴۷ باید گفت که نظام حقوقی ایران مسئولیت کیفری شخص حقوقی را در جرائم رایانه‌ای و فضای مجازی پذیرفته است اما مصداق شخص حقوقی را در عناوین تازه ایجاد شده‌ی فضای مجازی تسری نداده است و به همان اشخاص حقوقی پذیرفته شده در نظام حقوقی ایران بسنده کرده است. سیاق این مواد به نحوی است که نمی‌توان به دلالت التزامی نیز شخصیت حقوقی هویت‌های مجازی اعتباری را از آن‌ها استنباط کرد. در مورد ماده ۷۵۳ قانون جرائم رایانه‌ای نیز باید گفت که با توجه به قرینه مجازات حبس و همچنین سایر مواد این قانون مراد قانونگذار اشخاص حقیقی بوده است نه حقوقی چرا که شخص حقوقی قابلیت حبس ندارد.

قانون تجارت الکترونیکی در ماده ۲ که مفاهیم حاکم بر این قانون را بیان می‌کند مراد از شخص را اعم از شخص حقیقی و حقوقی یا سیستم رایانه‌ای تحت کنترل ایشان دانسته است و در تعریف اصل‌ساز، مخاطب، امضاکننده، مصرف‌کننده و تامین‌کننده نیز شخص را به نحو مطلق بیان کرده است که اعم از شخص حقیقی و حقوقی است. تعاریف مذکور در قانون تجارت الکترونیکی دلالت بر آن دارد که این قانون شامل شخص حقیقی و حقوقی می‌شود و هر دو عنوان را در برمی‌گیرد با این حال این قانون دلالتی بر اعطای شخصیت حقوقی به شبکه‌های مجازی ندارد.

قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای اشاره‌ای به شخص حقوقی نکرده است. آیین‌نامه‌ی جمع‌آوری و استنادپذیری ادله الکترونیکی و همچنین نظام هویت معتبر در فضای مجازی کشور

(مصوب ۹۸/۶/۹ شورای عالی فضای مجازی) نیز در مواردی شخص را به نحو مطلق به کار برده‌اند لکن از اعطای شخصیت حقوقی مستقل به صفحات فضای مجازی بحثی نکرده است. با توجه به مسائل فوق باید گفت که نظام حقوقی و قوانین ایران اثباتاً برای صفحات فضای مجازی شخصیت حقوقی قائل نشده است اما از حیث ثبوتی این مسئله قابل بحث است و بر آن آثار عملی فراوانی بار می‌شود.

۱/۲/۳. شخصیت حقوقی هویت مجازی اعتباری

تعامل در فضای سایبر دو نوع است اول کاربرانی هستند که با هویت واقعی خود تعامل می‌کنند یعنی مطابق هویت واقعی خود در فضای مجازی به فعالیت می‌پردازند و دوم کاربرانی هستند که با اهداف مشخصی به تعامل می‌پردازند و هویت واقعی خویش را پنهان می‌کنند به این معنا که هویت واقعی خود را کنار گذاشته و در فضای مجازی یک هویت جدید اعتباری می‌کنند. گروه اول عموماً به امور شغلی، داد و ستد و آموزش می‌پردازند و گروه دوم عموماً به مسائل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی می‌پردازند. (خانیک، هادی، بابائی، محمود/۱۳۹۰، فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی: مفهوم و کارکردها/ نشریه جامعه اطلاعاتی، ص ۸۰ و ۸۱) هر دو گروه می‌توانند در عالم خارج و واقع دارای شخصیت حقیقی و یا حقوقی باشند منتها گروه دوم وقتی وارد فضای مجازی می‌شوند هویت واقعی خود پنهان کرده و در فضای مجازی اقدام به اعتبار هویتی جدید می‌کنند. حال سوال این است که این هویت جدید چه وضعیتی، از حیث شخصیت، دارد؟ در خصوص وضعیت شخصیت هویت‌های مجازی نوع دوم، دو حالت قابل فرض است. فرض اول این است که هویت مجازی به تبع هویت حقیقی تعیین شود به این نحو که اگر در هویت واقعی شخص حقیقی است هویت مجازی او نیز حقیقی باشد و اگر هویت واقعی او شخص حقوقی است پس هویت مجازی او نیز حقوقی فرض شود. حالت دوم اینکه علی‌الاطلاق برای هویت‌های مجازی شخصیت حقوقی قائل باشیم.

در مورد فرض اول باید گفت که از آنجایی که شخصیت حقیقی قائم بر نفس یک انسان است که با تولد او آغاز شده و با مرگ او پایان می‌یابد (صفایی، سیدحسین، قاسم زاده، سید مرتضی/ ۱۳۸۱، حقوق مدنی اشخاص و محجورین/ سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ص ۳۹) لذا فرض شخصیت حقیقی در فضای مجازی بسیار بعید به نظر می‌رسد. دلیل مطلب این است که اولاً به طور کلی هویت در فضای مجازی قائم به نفس یک انسان نیست بلکه قائم به مجموعه‌ای از سخت افزارها، کد و داده است لذا نمی‌تواند همراه با تولد و مرگ انسان ایجاد و خاتمه یابد. این مسئله در عرف فنی و کاربران فضای مجازی بسیار رایج و پذیرفته شده است که هویت‌های موجود در فضای مجازی هیچ ابتنا و التزامی بر نفس انسان ندارد و به راحتی قابلیت ایجاد در قبل یا بعد از حیات فرد انسان را دارد. با توجه به این نکته و از آن جا که ایجاد هویت در فضای مجازی ماهیتاً اعتباری است باید گفت که در فضای مجازی فقط شخصیت حقوقی قابل تصور است و هویت‌های اعتباری در فضای مجازی می‌توانند دارای شخصیت حقوقی باشند. مویده دیگری که در این باره وجود دارد این است که اسباب ایجاد شخصیت حقوقی سه سبب هستند: اول قصد، دوم اراده تشکیل شخصیت حقوقی و سوم هدف‌دار بودن عنوان مورد نظر. (صفایی، سیدحسین، قاسم زاده، سید مرتضی/ ۱۳۸۱، حقوق مدنی اشخاص و محجورین/ سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ص ۱۴۷) در نوع دوم هویت‌های فضای مجازی، که موضوع بحث ما هستند، از آن جایی که ایجادکننده‌ی هویت قصد ندارد مبتنی بر شخصیت حقیقی خودش فعالیت کند پس قصد ایجاد و اعتبار یک

شخصیت و هویت جدید را در فضای مجازی دارد که این مسئله اماره‌ی عرفی بر قصد تشکیل شخص حقوقی، سبب اول ایجاد شخصیت حقوقی، است. اراده نیز در این مسئله پیش فرض است چرا که انسان با اراده‌ی خود تصمیم گرفته و اقدام می‌کند لذا اراده تشکیل شخصیت حقوقی نیز محرز است. در مورد هدفدار بودن این هویت‌های مجازی باید گفت که بنا بر قاعده‌ی عرفی هویت‌های مجازی هدفدار هستند و اهداف متفاوت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، خبری، اقتصادی و ... را دنبال می‌کنند لکن این هدفدار بودن را نمی‌توان در خصوص تمام هویت‌های ایجاد شده در فضای مجازی محرز دانست و احتمال خلاف آن را ناچیز تصور کرد لذا باید هدفدار بودن و کیفیت هدف هویت‌های مذکور باید در خصوص مصادیق متفاوت به صورت جداگانه احراز شود. با توجه به این بیان اسباب سه‌گانه‌ی شخصیت حقوقی در خصوص هویت‌های فضای مجازی حاضر هستند و ثبوت این هویت‌هایی که با اهداف مشخصی در فضای مجازی شکل می‌گیرند و هویت واقعی خویش را پنهان می‌کنند دارای شخصیت حقوقی هستند.

۱/۲/۴. ثمره بحث در مسئله مسئولیت هویت‌های مجازی اعتباری:

مسئولیت حقوقی، اعم از کیفری و مدنی، به شخص تعلق می‌گیرد که این شخص می‌تواند حقیقی یا حقوقی باشد. مسئولیت شخص حقیقی با مسئولیت شخص حقوقی در زمینه‌های مختلفی مثل خوانده، جرم، محکوم علیه، مجازات، جبران خسارت و... متفاوت است و در حال حاضر نظام حقوقی ایران در این زمینه اظهار نظر نکرده است و تمام هویت‌های مجازی را واقعی تصور کرده و مبتنی بر شخصیت حقیقی می‌داند که این مسئله باعث جهت‌گیری‌های خاصی در مسئولیت هویت‌های مجازی شده است و تمام مسئولیت کیفری و مدنی را بر عهده‌ی شخص حقیقی مدیر و سازنده‌ی هویت مجازی دانسته است در حالی که اگر قانونگذار ایران اثباتاً به شخصیت حقوقی مذکور توجه می‌کرد مسئولیت را بر عهده‌ی سایر افرادی که به هویت مجازی دسترسی دارند و اقدام به تولید داده می‌کنند نیز بار می‌کرد چرا که فقط مدیر اقدام به تولید داده نمی‌کند و چه بسا مدیر مجازی‌ای هیچ داده‌ای را تولید نکرده و فقط به مدیریت امور کلی بپردازد و در این حالت فرض تخطی تولیدکنندگان داده با وجود عدم تعدی و تفریط مدیر نیز وجود دارد که در این حالت باید مسئولیت را به شخص حقوقی و به تبع آن اشخاص اداره‌کننده‌ی آن نسبت داد و مجازات‌ها و ضمانت‌اجراهایی مثل انحلال هویت، اعلام عمومی جرم، پرداخت خسارت از حساب هویت مجازی و ... را در نظام حقوقی فضای مجازی کشور پذیرفت و مطابق آن‌ها عمل کرد.

۲. مسئولیت در هویت‌های مجازی:

با توجه به تفاوت قطعی مسئولیت (اعم از کیفری و مدنی) بین شخص حقیقی و شخص حقوقی، داشتن پیش فرض شخصیت حقوقی در خصوص شبکه‌های اجتماعی تغییر جدی‌ای را در رویکرد ما نسبت به مسئولیت این شبکه‌ها ایجاد می‌کند.

۲/۱. مسئولیت مدنی هویت‌های مجازی اعتباری:

در باب مسئولیت مدنی از نظر فقه نظرات مختلفی بیان شده است، برخی از این نظریات معتقدند که مبنای مسئولیت مدنی در فقه و حقوق اسلامی همان قاعده‌ی لاضرر است (بهرامی احمدی، حمید/ ۱۳۹۱، ضمان قهری (مسئولیت مدنی)/ دانشگاه امام صادق علیه السلام، ص ۱۴۱) و برخی دیگر معتقدند که مطابق مبانی فقهی در خصوص ضمان استناد عرفی ضرر به شخصی موجب مسئولیت مدنی آن شخص می‌شود. (باریکلو، علیرضا/ ۱۳۸۷، مسئولیت مدنی/ بنیاد حقوقی میزان، ص ۵۲) با این حال به نظر می‌رسد که مبنای مسئولیت مدنی در فقه

اسلامی بر اساس قاعده لاضرر بوده و همان استناد عرفی ضرر به شخص است. (صفایی، سیدحسین، رحیمی، حبیب الله/ ۱۳۹۳، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)/ سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ۷۷) قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ در ماده ۱ مبنای مسئولیت، به صورت عام، را تقصیر بیان کرده است و بدین نحو که ضرری را موجب مسئولیت می‌داند که عمداً و یا در نتیجه بی احتیاطی (تقصیر) ایجاد شده باشد به عبارت دیگر مبنای مسئولیت مدنی در نظام حقوقی ایران مبنای تقصیر است.

نکته‌ی حائز اهمیت این است که همه انواع شخصیت حقوقی حقوق و تکالیف مستقل از اعضای حقیقی خود دارند لذا مسئولیت مدنی مستقل نیز خواهند داشت. (مختارنامه، زهرا/ ۱۳۹۰، مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی حقوق خصوصی/ دانشگاه شیراز، ص ۲) این تفکیک از حیث حقوقی اثرات فراوانی دارد که از جمله‌ی آن‌ها تفاوت در ذمه، مالکیت معنوی و ... است.

با توجه به بیان فوق و فرض شخصیت حقوقی مستقل برای هویت‌های مجازی باید گفت که این شبکه‌های مجازی مطابق عمومیت ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی دارای مسئولیت مدنی ناشی از عمد و یا تقصیر هستند و این مسئولیت فارغ از مسئولیت اشخاص حقیقی مدیر، هیات مدیره، کارمندان و ... آن‌ها است که قانونگذار با تقنین مناسب باید رابطه این اشخاص حقیقی را با شخص حقوقی در خصوص مسئولیت مدنی به نحو مطلوبی که موجب تضییع حقوق و سوء استفاده نشود معین کند.

۲/۲. مسئولیت کیفری هویت‌های مجازی اعتباری:

مسئولیت کیفری به معنای اهلیت شخص برای تحمل و مسئولیت تبعات و آثار جزایی رفتار مجرمانه‌ای است که انجام می‌دهد. (میر سعیدی، سید مسعود/ ۱۳۹۰، مسئولیت کیفری قلمرو و ارکان/ بنیاد حقوقی میزان، ص ۲۱) اصل بر مسئولیت کیفری اشخاص حقیقی است و این مسئله به علت دو قاعده است که یکی قاعده شخصی بودن مجازات، به معنای این که هر شخص که مرتکب جرمی شده است همان شخص باید مجازات عمل ارتكابی خود را تحمل کند، و دیگری قاعده فردی بودن مجازات، به این معنا که فرد مرتکب باید قابلیت تحمل مجازات را داشته باشد که این تحمل به موجب ذی اراده بودن انسان فقط از یک فرد انسان انتظار می‌رود، است. باتوجه به دو اصل مذکور مسئولیت کیفری شخص حقوقی یک قاعده‌ی خلاف اصل است که ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، به همراه اصل مجرمیت عاریه‌ای و اصل مسئولیت هم زمان شخص حقیقی و حقوقی، آن را وارد نظام کیفری ایران کرده است. (جعفری، مجتبی/ ۱۳۹۵، مبانی و اصول مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی ایران/ پژوهشنامه حقوق کیفری، ص ۲۹ و ۳۰) این مسئولیت در ماده ۱۹ قانون جرائم رایانه‌ای نیز پذیرفته شده است. در خصوص شرایط مسئولیت کیفری شخص حقوقی ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی دو شرط را بیان می‌کند که یکی ارتکاب بزه توسط نماینده‌ی قانونی شخص حقوقی و دیگری ارتکاب به نام یا در راستای منافع شخص حقوقی است. (شمس ناتری، محمد ابراهیم/ ۱۳۹۶، قانون مجازات اسلامی در نظم کنونی/ نشر میزان، ص ۳۸۸-۳۹۲)

قانونگذار مجازات شخص حقوقی را در قواعد عامی بیان کرده است که قانون مجازات اسلامی در مواد ۲۰، ۲۱ و ۲۲ آن‌ها را بیان و تصریح کرده است. این مجازات‌ها عام هستند که بر تمام اشخاص حقوقی قابلیت اعمال دارند اما حقیقت این است که ما نیازمند تقنین خاص درباره‌ی هویت‌های مجازی اعتباری داریم تا وضعیت مسئولیت کیفری آن‌ها به نحو دقیق‌تری مشخص شود.

با توجه به نکات فوق باید گفت که از آن جایی که ثبوت هویت‌های مجازی اعتباری دارای شخصیت حقوقی

هستند دارای مسئولیت کیفری نیز خواهند بود که مسئولیت کیفری ایشان با دو شرط ارتکاب بزه توسط نماینده آن‌ها و به نام یا در راستای منافع بودن آن بزه را داشته باشد. اما قوانین مربوط به فضای مجازی (همان طور که بحث شد) با پیش فرض شخص حقیقی نگارش شده و در ارتباط با شخصیت حقوقی مجرم مجازی بحث نشده است لذاست که قانونگذار باید توجه لازم و کافی را در این خصوص داشته باشد و این مسئله را وارد نظام قانونی و حقوقی ایران کند.

۳. نتیجه گیری:

با توجه به گسترش روز افزون فضای مجازی در جامعه جهانی و خصوصا ایران و لزوم تعیین وضعیت حقوقی عناصر این فضا در فقه و حقوق ایران باید گفت که قدم اول در تعیین وضعیت حقوقی عناصر فضای مجازی موضع گیری در مورد شخص، شخصیت و به تبع آن مسئولیت در فضای مجازی است اما این مسئله با سکوت قانونگذار و حقوقدانان مواجه شده است و هیچ تئوری فقهی و حقوقی‌ای در خصوص آن در فقه امامیه و حقوق ایران مطرح نشده است. با توجه به مباحث مذکور باید گفت که از منظر فقه امامیه و حقوق ایران هویت‌های مجازی‌ای که مبتنی بر هویت واقعی افراد در دنیای حقیقی نیستند ثبوتا دارای شخصیت حقوقی هستند اما اثباتا قانونگذار برای آن‌ها شخصیت حقوقی قائل نشده است و با فرض شخصیت حقیقی اقدام به قاعده گذاری حقوقی کرده است. در خصوص مسئولیت هویت‌های مجازی اعتباری نیز باید گفت که با فرض ثبوتی شخصیت حقوقی برای ایشان شخص حقوقی هویت مجازی اعتباری دارای مسئولیت مدنی و کیفری است و احکام مسئولیت بر شخص حقوقی بار می‌شود اما از حیث اثباتی از آن جایی که قانونگذار برای هویت‌های مجازی اعتباری شخصیت حقوقی فرض نکرده است لذا باید گفت که مسئولیت مدنی و کیفری آن‌ها بر عهده‌ی شخص حقیقی ایجادکننده و مدیر آن‌ها است. برای نظام بخشی به نظام حقوقی ایران در فضای مجازی باید قانونگذار از بحث شخصیت و مسئولیت هویت‌های مجازی شروع کند و اقدام به پی ریزی یک نظام قانونی منسجم در فضای مجازی کرده و فاصله‌ی بین ثبوت و اثبات شخصیت و مسئولیت هویت‌های مجازی اعتباری را از بین برده و به این دو وحدت ببخشد.

منابع

قرآن

قانون مدنی

قانون مجازات اسلامی

قانون مسئولیت مدنی

قانون جرائم رایانه‌ای (مصوب ۱۳۸۹)

قانون تجارت الکترونیکی (مصوب ۱۳۸۲)

قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم افزارهای رایانه‌ای (مصوب ۱۳۷۹)

آیین‌نامه جمع‌آوری و استنادپذیری ادله الکترونیک (مصوب ۱۳۹۳ توسط ریاست قوه قضائیه)

آقائظری، حسن، بررسی فقهی-حقوقی شخصیت حقوقی، پاییز ۱۳۹۶، حقوق اسلامی

باریکلو، علی رضا، مسئولیت مدنی، ۱۳۸۷، بنیاد حقوقی میزان، تهران

بهرامی احمدی، حمید، ضمان قهری (مسئولیت مدنی)، ۱۳۹۱، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران

جعفری، مجتبی، مبانی و اصول مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی ایران، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، پژوهشنامه حقوق کیفری

جمعی از مولفان، مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، بی تا، موسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، قم، چاپ اول، جلد ۳۳

حائری، سید کاظم، فقه العقود، ۱۴۲۳ ه ق، مجمع اندیشه اسلامی، قم، چاپ دوم، جلد ۱

حر عاملی، محمدبن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ۱۴۰۹ ه ق، موسسه آل البیت علیهم السلام، قم، چاپ اول، جلد ۹ و ۱۸

خانیکی، هادی؛ بابائی، محمود، فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی: مفهوم و کارکردها، ۱۳۹۰، نشریه جامعه اطلاعاتی

خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله، بی تا، موسسه مطبوعات دارالعلم، قم، چاپ اول، جلد ۱

خویی، سید ابوالقاسم، صراط النجاه (المحشی)، ۱۴۱۶ ه ق، مکتب نشر المنتخب، قم، چاپ اول، جلد ۱

خویی، سید ابوالقاسم، موسوعه الامام الخوئی، ۱۴۱۸ ه ق، موسسه احیاء آثار الامام الخوئی (ره)، قم، چاپ اول، جلد ۲۴

ساکت، محمد حسین، شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی، ۱۳۷۲، چاپ گوتمبرگ، مشهد، چاپ دوم

سبزواری، سید عبدالاعلی، مهذب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام، ۱۴۱۳ ه ق، موسسه المنار، قم، چاپ چهارم، جلد ۱۱

شمس ناتری، محمد ابراهیم، قانون مجازات اسلامی در نظم کنونی، ۱۳۹۶، بنیاد حقوقی میزان، تهران، چاپ چهارم، جلد ۱

صدر، سیدمحمد، فقه استدلالی و قواعد فقهی، ۱۴۲۰ ه ق، دارالاضواء للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت، چاپ اول، جلد ۳

صفار، محمد جواد، شخصیت حقوقی، ۱۳۷۳، نشر دانا، تهران، چاپ اول

صفائی، سید حسین؛ رحیمی، حبیب الله، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، ۱۳۹۵، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، تهران، چاپ نهم

صفائی، سید حسین؛ قاسم زاده، سید مرتضی، حقوق مدنی اشخاص و محجورین، ۱۳۸۱، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، تهران، چاپ هفتم

طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم، سوال و جواب، ۱۴۱۵ ه ق، مرکز نشر العلوم الاسلامی، تهران، چاپ اول

- طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم، عروه الوثقی، ۱۴۰۹ ه ق، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، چاپ دوم، جلد ۲
- طباطبایی، سید محمد حسین، اصول فلسفه و روش رئالیسم، بهمن ۱۳۹۴، انتشارات صدرا، تهران، چاپ بیست و پنجم، جلد ۲
- طباطبائی مومنی، منوچهر، حقوق اداری، ۱۳۸۷، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، تهران، چاپ چهاردهم
- عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی، الدروس الشرعیه فی الفقه الامامی، ۱۴۱۷ ه ق، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم، چاپ دوم، جلد ۲
- فخلعی، محمدتقی؛ حائری، محمدحسن؛ قاسمی، محمدعلی، تحلیل فقهی شخصیت حقوقی، تابستان ۱۳۹۳، آموزه‌های فقه مدنی (دانشگاه علوم اسلامی رضوی)
- مختارنامه، زهرا، مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی حقوقی خصوصی، ۱۳۹۰، دانشگاه شیراز (پایان نامه)
- میر سعیدی، سید مسعود، مسئولیت کیفری قلمرو و ارکان، زمستان ۱۳۹۰، بنیاد حقوقی میزان، تهران، چاپ سوم